

היישוב היהודי בדרום הר-חברון – הערות היסטוריות

יהושע שוורץ

חורבת סוסיה וכרמל היהודית

חפירותיו של אברהם נגב בחורבת סוסיה פותחות פתח להרחבת הבנתנו את האזור, שטרם זכה למלוא תשומת-הלב הארכאולוגית. בהצעתו לגבי זיהויה של חורבת סוסיה עם כרמל היהודית טמון פתרון לאחת התעלומות הקשות של מחקר אזור זה.¹ דבריו של נגב מבוססים על ניתוח הממצא הארכאולוגי בסוסיה ועל פרשנות היסטורית הנובעת, לדבריו, מניתוח זה. להלן נעטוק רק בצד ההיסטורי של טענותיו וננסה לבחון את התזות שלו לאור מקורות ספרותיים-היסטוריים של תקופת המשנה והתלמוד. הזיהוי של חורבת סוסיה עם כרמל היהודית מחייב בדיקה חדשה של תולדות חורבת סוסיה ושל תולדות ח'רבת כרמיל (כרמל), אך לפני כן יש לבחון את אבן היסוד של הדברים – הזיהוי של חורבת סוסיה עם כרמל היהודית.

הזיהוי שהציע נגב מבוסס בעיקר על ניתוח שלושת הקטעים המתייחסים לכרמל ב'אונומסטיקון' של אוסביוס:

א. בערך 'זיף'

... ὅ παράκειται Χερμαλά, ἥτις ἐρμηνεύεται ὁ Κάρμηλος. οὕτως καλουμένη
εἰς ἔτι νῦν κώμη Ἰουδαίων, ἔνθα Νάβαλ ὁ Καρμήλιος
[סמוך לה] [למדבר זיף] נמצא כרמלה – המיתרגם הכרמל. כך נקרא עד היום כפר של
יהודים. [מ]שם נבל הכרמלי.²

ב.

Κάρμηλος (I Sam 25, 2), ἔνθα ἦν Νάβαλ. κώμη ἐστὶν εἰς ἔτι νῦν Χερμαλά
ὀνομαζομένη, ἥτις ἐρμηνεύεται Κάρμηλος, ἀπὸ δεκάτου σημείου Χεβρῶν
πρὸς ἀνατολάς, ἔνθα φρούριον ἐγκάθεται

1 ראה גם: א' נגב, 'ח' סוסיה', ח"א, פה (סתיו תשמ"ה), עמ' 44-45 [להלן: נגב, סוסיה]; הנ"ל, 'כרמל בדרומא', ארץ-ישראל, יח (תשמ"ה), עמ' 331-334 [להלן: נגב, כרמל].

2 E. Klostermann (ed.), *Eusebius: Das Onomastikon der biblischen Ortsnamen*, Leipzig 1904, p. 92, lines 14-21 [להלן: קלוסטרמן]; לתרגום ראה: ע"צ מלמד, ספר האונומאסטיקון לאבסביוס, מס' 465 [להלן: מלמד]. לנוסח 'המיתרגם כרמל' ראה: שם, הערה 1. מלמד מביא בגוף התרגום, שעליו מסתמך נגב, את תיקונו(?) של הירונימוס: 'הנקרא בכתוב הכרמל' quae in scripturis Carmelus appellatur (קלוסטרמן, עמ' 93, שו' 21). כך מתרגם מלמד גם במס' 661, וכך מובא אצל נגב, כרמל, עמ' 331, על-אף שהירונימוס אינו מתקן שם במקור, ראה: קלוסטרמן, עמ' 119, שו' 4-6.

[כרמל (שמואל א, כה ב). שם היה נבל. עד היום כפר נקרא בשם כרמלא, המיתרגם חורבת סוסייה: משקוף ועליו חקוקות שתי מנורות
 כרמל, מהמיל העשירי מחברון למזרח. שם יושב משמר צבא].³

ג.

Χερμέλ (Jos. 15, 55). φυλῆς Ἰούδα, κώμη μεγίστη Χερμέλ ἐν τῷ Δαρωμῶ, ὅθεν ἦν Ναβάλ, πλησίον Χεβρών πρὸς νότον. ἔνθα φρούρια κάθηται στρατιωτῶν. κεῖται καὶ ἀνωτέρω

[כרמל (יהושע טו נא). במטה יהודה. משם היה נבל. כפר גדול מאוד [נקרא] כרמל בדרומא, אצל חברון דרומה. שם יושב משמר חיילים. נזכרת גם למעלה].⁴
 לפי נגב, כרמל הנזכרת בערך הראשון, כרמל היהודית, היא חורבת סוסייה, ואילו כרמל הנזכרת בשני הערכים האחרים היא כרמל הנוצרית (הנוכרית?), הנמצאת בח'רבת כרמיל.

נגב מדייק בלשונו של אוסביוס ב'אונומסטיקון'. בערך 'זיף' מופיעה הצורה Κάρμηλος (כַרְמִילֵס), שהיא לדעתו הכפר היהודי, לעומת הצורה Χερμαλά (כַרְמֵלֵא-כַרְמֵלֵה), שהיא הכפר הלא-יהודי.⁵ אך אוסביוס לא בא להבחין בין כפרים שונים על-ידי שימוש בצורות שונות של שם כפר זה (או כל כפר אחר), אלא כתב את שם הכפר כפי שהוא מופיע בפסוקים שונים בתרגום השבעים או בהקספלה של אוריגנס, והשווה אותו עם השם המקובל בזמנו Χερμαλά.⁶ באותה

3 קלוסטרמן, עמ' 118, שו' 7-5; מלמד, מס' 611.

4 קלוסטרמן, עמ' 172, שו' 20-23; מלמד, מס' 953.

5 נגב, סוסייה, עמ' 44-45. להצגת הדברים בצורה שונה במקצת ראה: הנ"ל, כרמל עמ' 333.

6 כפי שמציין אוסביוס, בשמואל א, כה ב מופיע השם היווני בצורה Κάρμηλος, וביהושע טו נה מופיע השם ביוונית בצורה Χερμέλ. בפפירוס ניצנה (10, 5: 39) היא הצורה Χέρμουλα. כאן אנו דוחים את דבריו של נגב שכתבת אשתמוע בשתי צורות — Ἐσθεμῶ Ἀσθεμῶ — מצביעה אף היא על אפשרות שמדובר בשני יישובים. ראה: נגב, כרמל, עמ' 333-334. על השימוש בהקספלה ראה: קלוסטרמן, עמ' XVI.

דרך כתב אוסביוס 'זיף' בשלוש צורות כתיב — Ζείφ, Ζίφ, Ζείβ — וברור שלא התכוון להצביע על יותר מכפר אחד.

גם ביקורת צורנית של שלושת הערכים של כרמל תגלה שמדובר בכפר אחד בלבד, ולא בחורבת סוסייה. במובאה א, המתייחסת לפי נגב לחורבת סוסייה כתב אוסביוס: 'כרמלה — המיתרגם הכרמל' (Χερμαλά, ἥτις ἐρμηνεύεται ὁ Κάρμηλος); במובאה ב, המתייחסת לפי נגב לכפר לא-יהודי, כתב אוסביוס כמעט אותן מלים: 'כרמלא, המיתרגם כרמל' (Χερμαλά). אוסביוס השתמש בשני הערכים, המייצגים לכאורה כפרים שונים, באותן צורות של השם וכמעט באותן המלים. האם בכך התכוון אוסביוס להצביע על שני יישובים שונים, או שמא פשוט השווה צורות מקראיות לצורה 'מודרנית' של שם של כפר אחד? עוד אנו מוצאים שבמובאה א, שלפי נגב מדובר בה בחורבת סוסייה, מסר אוסביוס ש'משם [מכרמל] נבל הכרמל' (ἐνθα Νάβαλ ὁ Καρμήλιος). בשני הערכים האחרים על כרמל חזר אוסביוס וקבע: 'שם [כרמל] היה נבל' (ἐνθα ἦν Νάβαλ, מובאה ב) ו'משם [מכרמל] היה נבל' (ὄθεν ἦν Νάβαλ, מובאה ג). האם באמת התכוון אוסביוס לטעון שנבל הכרמלי בא גם מכרמל היהודית (חורבת סוסייה) וגם מכרמל הלא-יהודית? גם כאן סביר יותר להניח שאוסביוס התייחס רק לכפר אחד — לכרמל ולא לחורבת סוסייה.

עם זאת, לכאורה אפשר למצוא אסמכתא לשיטת נגב בדברי אוסביוס. במובאה א מתוארת כרמל היהודית כ'כפר' (κάμψη) ולא כ'כפר גדול מאוד' (κώμη μεγίστη), כפי שנמצא במובאה ג. אם כך, אולי הכפר היהודי (חורבת סוסייה) הוא כפר קטן יותר מכרמל הלא-יהודית. אלא שיש סתירה בדברי אוסביוס גם בשני הערכים שלפי נגב מתארים את כרמל הלא-יהודית. במובאה ב המקום מתואר כ'כפר', ואילו במובאה ג כרמל היא 'כפר גדול מאוד'. אם אוסביוס לא דייק לגבי שני ערכים, שעל דעת הכל מתייחסים לאותו מקום, אין להקשות ולהסיק מסקנות מתופעה דומה בשני ערכים אחרים המתייחסים לכרמל. דרך זו של אוסביוס אינה חריגה. כך, למשל, נזכרת יתיר שלוש פעמים ב'אונומסטיקון'. פעמיים מצוין, שהיא 'כפר גדול מאוד',⁸ ופעם שלישית מצוין שהיא 'כפר'.⁹ ברור שאין כאן שני כפרים, אלא כפר אחד, וכך הוא גם בעניין כרמל.

היהודים בכרמל

מדברינו מסתבר שאוסביוס התייחס רק ליישוב אחד בשם 'כרמל', ולכן אין לזהות את חורבת סוסייה עם כרמל היהודית. אם כך, חוזרות ומתעוררות שאלות שהציקו לחוקרים ובהם נגב עצמו, הן לגבי כרמל והן לגבי חורבת סוסייה. בכרמל נתגלו שלוש כנסיות ביזנטיות מן המאה החמישית-השישית.¹⁰ איך ייתכן שב'כפר של יהודים' ישב משמר חיילים, וכיצד הסתדרו היהודים של כרמל עם האוכלוסייה הנוצרית במקום, שהתפללה בשלוש הכנסיות? אנדריאס מאדר הסביר שהיהודים

7 קלוטרמן, עמ' 92, שו' 11, 15, 19.

8 קלוטרמן, עמ' 108, שו' 4-1; מלמד, מס' 543 (והוסיף אוסביוס לגבי הכפר ש'כולו נוצרים'); קלוטרמן, עמ' 88, שו' 3; מלמד, מס' 433.

9 קלוטרמן, עמ' 100, שו' 18; מלמד, מס' 569.

10 ראה: A.E. Mader, *Altchristliche Basiliken und Lokaltraditionen in Süd-Judäa*, Paderborn 1918, pp. 178-183

חורבת סוסייה: המבואות
אל 'מערת היקב'

עזבו את כרמל עם בואם של החיילים. לדבריו, מובן שלא ישבו שם יהודים כאשר היו במקום שלוש כנסיות.¹¹ עם זאת, לא תמיד עזבו היהודים יישוב עם בואם של חיילים רומים, כפי שידוע לגבי היישוב היהודי בצוער ובמעון (נירים), ולעתים ניצלו את שהותם של החיילים באזור לרווחים כלכליים.¹² בנוסף לכך, לא ברורה כוונתו של אוסביוס בכתבו ש'שם' (ἐνθα) ישב משמר צבא; האם ביקש לומר שגם החיילים וגם היהודים ישבו יחד במרכז היישוב כרמל, או שמא ישבה אחת מהקבוצות בפריפריה של הכפר או אף מחוץ לו?

ובאשר לשלוש הכנסיות שנמצאו בכרמל, הרי שרידים אלה מעידים על יישוב נוצרי גדול, וקשה לחשוב שיימצא יישוב יהודי במקום כזה. אולי עד המאה החמישית-השישית באמת עזבו היהודים את כרמל — וייתכן, שחלקם עברו לחורבת סוסייה — שהרי בתקופה הביזנטית היתה חדירה נוצרית גדולה לאזור, לעומת המצב במאה הרביעית, כאשר אוסביוס הזכיר רק שני כפרים נוצריים שם,¹³ ואולי יש לקבל את הצעתו של מאדר שעל-פיה יתכן ששלוש הכנסיות מעידות על כיתות נוצריות שונות שהיו במקום.¹⁴ הצעה זו משתלבת יפה עם דברי אב הכנסייה אפיפניוס על בעיות אמונה שונות בכפר-בריכא (בני-נעים), מצפון לכרמל.¹⁵ אם מאדר צודק בעניין הכנסיות, אפשר שהיהודים נשארו בכרמל גם בתקופה הביזנטית; שהרי היהודים ידעו לנצל היטב מצב של קהילות נוצריות מפולגות ומפוצלות.¹⁶

חורבת סוסייה

מדברינו יוצא שחורבת סוסייה לא נזכרה בבירור במקורות העתיקים. אין דבר זה צריך להתמיה,

- 11 שם, שם.
12 ראה: ש' שוורץ, 'היישוב היהודי באזור יהודה והחוף הדרומי במאות השלישית והרביעית', צ' ברס ואחרים (עורכים), ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 198 [להלן: שוורץ, היישוב באזור יהודה]; הנ"ל, היישוב היהודי ביהודה לאחר מלחמת בר-כוכבא ועד לכיבוש הערבי, 135-640 לספירה, ירושלים תשמ"ו, עמ' 116 [להלן: שוורץ, היישוב ביהודה].
13 ראה: שוורץ, היישוב ביהודה, עמ' 106; הנ"ל, 'היישוב באזור יהודה', עמ' 197-198. אוסביוס אמנם מזכיר רק שני כפרים נוצריים באזור זה — עניה (קלוטרמן, עמ' 26, שו' 14) ויתיר (שם, עמ' 108, שו' 2) — אך בכל האונומסטיקון הוא מזכיר שלושה כפרים נוצריים בלבד, ששניים מהם נמצאים, אם כן, בדרום הר-חברון.
וראה: P. Thomsen, 'Palästina nach dem Onomasticon des Eusebius', *ZDPV*, 26 (1903), pp. 165-166.
14 מאדר (לעיל, הערה 10), עמ' 184.
15 Epiphanius, *Adversus Haereses* 40, I (PG, 41, 677).
16 השוואה: מ' אבי-יננה, בימי רומא וביזאנטיון, ירושלים תשל"ד, עמ' 205.

שכן רק שני כפרים בדרום נזכרו במקורות תלמודיים — כפר עזיז¹⁷ ואשתמוע.¹⁸ רוב הספרות התלמודית לא הגיעה לידינו, ואוסביוס, הצמוד למקרא, לא הזכיר את כל יישובי ארץ-ישראל בזמנו. אפשר שהשם 'סוסייה' שומר על צורה כלשהי של השם העתיק של האתר. אֶדְנוּרד פאלמר, שרשם את השמות הערביים של יישובי ארץ-ישראל עבור אנשי הסקר הבריטי, והסביר שמות אלה, פירש 'סוסייה' מלשון liquorice — שוש,¹⁹ ופירושו זה התקבל על דעתו של נגב.²⁰ אלא שהשוש אינו גדל בר בדרום הר-חברון,²¹ ולכן סביר להניח שיש לחפש את השם המקורי של חורבת סוסייה בהתאם לכלל הקובע ששם ערבי חסר-משמעות משקף בדרך-כלל שם קדום ומקורי.²²

הצבענו למעלה על האפשרות שחלק מתושבי סוסייה הגיעו מכרמל. נגב רואה בחורבת סוסייה כפריבת של כרמל הקדומה (ח'רבת כרמיל), ואפשר שהוא צודק בקביעה זו. אולם באותה מידה ייתכן שהיישוב נוצר ככפריבת של אשתמוע או של כפר-עזיז, הסמוכים אף הם לחורבת סוסייה, או של מעון, שבה נתגלה לאחרונה בית-כנסת. על-כל-פנים, המרחק בין חורבת סוסייה לכרמל, וכן ליישובים האחרים שהזכרנו, הוא מחוץ לתחום שבת של אלפיים אמה.²³ והליכה מכרמל לסוסייה בשבת (להתפלל בבית-הכנסת בחורבת סוסייה?) היתה מותרת רק אם הותקן עירוב תחומין.²⁴ הבדלים בגישות כלפי כרמל וכלפי חורבת סוסייה אינם משנים את העובדה שחפירותיו של נגב בחורבת סוסייה תרמו תרומה חשובה להבנת היישוב שם ובאזור כולו. אין לנו אלא לקוות שהדין-וחשבון המדעי המלא של החפירות יבהיר עוד יותר את תולדות היישוב היהודי בסוסייה.

- 17 משנה, כלאיים ו ד; תוספתא, שם ד ז. במשנה נזכר 'בית המגניה', שאולי היה כפריבת של כפר-עזיז. ראה: ד' ספראי, 'לדמותו של הכפר הקטן בתקופת המשנה והתלמוד', דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, חטיבה ב, 'ירושלים תשמ"ב, עמ' 21, הערה 11. ראה גם: י"נ אפשטיין, 'ספרי זוטא פרשת פרה', תרכ"ן, א (תר"ץ), עמ' 52 (על 'תלמידים אדומים לבית שמאי'); ע' קלוזר, 'היישוב היהודי בשפלת יהודה בתקופת המשנה והתלמוד (לאחר מרד בר-כוכבא) על-פי הממצא הארכיאולוגי', מ' ברושי ואחרים (עורכים), בין חרומן לסיני: די לאמנון, ירושלים תשל"ז, עמ' 188-189. במכילתא דרבי ישמעאל, בחדש, א (מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 203) מסופר שרבן יוחנן בן זכאי היה 'עולה למעון יהודה', אך צריכים לומר למעוס=אמאוס, וכך מסתבר גם מנוסח כתבי-היד.
- 18 ראה: ירושלמי, נדרים ז, מ ע"א. ראה גם: הערך 'אשתמוע', ש' קליין, ספר הישוב, א, ירושלים תרצ"ט, עמ' 10. אשתמוע (אשתמוע) נזכרת רק לפי נוסח הירושלמי בספר המפתח של ר' ניסים. השווה: J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, I, New York 1972, p. 618
- 19 E.H. Palmer, *Arabic and English Name Lists (The Survey of Western Palestine, VI)*, London 1881, p. 443: 'Abounding in the liquorice plant'
- 20 נגב, כרמל, עמ' 334, הערה 19: 'הוא [השוש] הצמח הנפוץ מאד בכל רחבי הארץ, ובייחוד בשטחים שוממים'. תודתי נתונה לפרופ' יהודה פליקס על הערותיו בעניין זה. השוש זקוק לכמויות גדולות של מים וגדל בעיקר בסמוך לביצות ולמים, ולא בספר המדבר. שוש קוצני (*Glycyrrhiza echinata*) גדל בשרון, בפלשת, בגליל העליון, בחולה ובגלעד. שוש קרח (*G. glabra*) גדל בפלשת, בבקעת-הירדן ובעמק בית-שאן. ראה: M. Zohary, *Flora Palaestina*, II, Jerusalem 1972, pp. 84-85. וראה לאחרונה הערת נ' קריספיל, קדמוניות, יט (תשמ"ז), עמ' 120 ותגובת א' נגב שם.
- 22 ראה: 9, p. BASOR, 231 (1978), 'The Toponymics of Eretz-Israel', A.F. Rainey, והשווה: ד' ספראי, 'ח'רבת סוסייה', ציון, לו (תשל"ב), עמ' 232 (על ר' יעקב בר סוסי). ו' גרן הציע לזהות את סוסייה עם חצר סוסייה הנזכרת כחצר סוסיים ביהושע יט ה ובדברי הימים א, ד לא. אך כבר גרן הבין, שסוסייה נמצאת בנחלת יהודה, וחצר סוסייה נמצאת בנחלת שמעון, ואין לקבל את הזיהוי. ראה: ו' גרן, תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ-ישראל (תרגום: ח' בן-עמרם), ג, ירושלים תשמ"ג, עמ' 110.
- 23 על האמות למיניהן ראה: א' שטרן, 'מידות ומשקלות', א"מ, ד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 846-852.
- 24 ראה: שולחן ערוך, אורח חיים, סימנים תה-תט. וראה במיוחד סימן תט: 'שלא לערב עירובי תחומין אלא לדבר מצוה'.